

Міністерство освіти та науки України

- Кафедра історії України Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
- Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- Кафедра історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
- за участю Одеського історико-краєзнавчого музею
Відділу археології Криму і Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології НАН України

**Збірка наукових праць
(за матеріалами конференції 14-15 березня 2024 року)
м. Одеса**

«Історична, краєзнавча та літературна Одещина»

Електронне наукове видання

**Кафедра історії України Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»**

**Кафедра історії України та спеціальних історичних
дисциплін Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова**

**Кафедра історії України Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка**

**за участю Одеського історико-краєзнавчого музею
Відділу археології Криму і Північно-Західного
Причорномор'я Інституту археології НАН України**

**ІСТОРИЧНА, КРАЄЗНАВЧА ТА ЛІТЕРАТУРНА
ОДЕЩИНА**

Збірка наукових праць

Електронне наукове видання

Одеса – 2024

УДК 94(477):(06)

У

Рекомендовано до друку кафедрою історії України
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
Протокол № 22 від квітня 2024 р.

Рекомендовано до друку вченою радою
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
Протокол № ... від2024 р.

Редакційна колегія:

К.і. н., доцент Сєкерська О. П. (Одеса) – *відповідальний редактор*

PhD Герасименко В. В. (Одеса) – *відповідальний секретар*

Д. і. н., професор Бабенко Л. Л. (Полтава)

Д. і. н. Брюяко І. В. (Одеса)

Історична, краєзнавча та літературна Одещина: збірка наукових праць / за ред. О. П. Сєкерської. Одеса, 2024. 151 с.

Збірка наукових праць присвячена важливим проблемам сучасної історичної науки, які стосуються історії Одещини та прилеглих українських територій. До неї увійшли публікації молодих дослідників, переважно з Одеси та Полтави, оприлюднені на I Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених, аспірантів та студентів, що відбулася 14-15 березня 2024 р. у ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Видання розраховане на вчених-істориків, викладачів, студентів і усіх, хто цікавиться історією та культурою України.

Рецензенти: д. і. н., професор Бачинська О. А.

д. і. н., професор Діанова Н. М.

Видано за редакцією авторів-здобувачів та наукових керівників

ЗМІСТ

ПАНСЛАВІСТСЬКА ІДЕЯ У ГРОМАДІВСЬКОМУ ТА НАРОДНИЦЬКОМУ РУХАХ В УКРАЇНІ (70-ті рр. ХІХ ст.) <i>Ангельчук Дмитро, Савченко Віктор</i>	8
ПРОЦЕС УТВОРЕННЯ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ НА ОДЕЩИНІ В ХІХ ст.. <i>Артюх Ірина</i>	16
ІСТОРІЯ ТОПОНІМУ ОСТРОВА БЕРЕЗАНЬ ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ <i>Березанський Антон, Коваленко Оксана</i>	21
ХРЕСТОВИЙ ПОХІД 1443 – 1444 РОКІВ ТА ПОДАЛЬША ДОЛЯ НАРОДІВ НА БАЛКАНАХ ТА ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (ЗА ДАНИМИ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ) <i>Бруяко Петро, Серeda Олександр</i>	25
МИНУЛЕ СТОРОЖИНЕЧЧИНИ ЗА ЕТИМОЛОГІЧНИМИ ТА ПИСЬМОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ <i>Гадинко Олександр</i>	30
ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ В ОДЕСЬКІЙ МІСЬКІЙ ДУМІ ТА УПРАВІ (НА ПРИКЛАДІ ПРОПОЗИЦІЙ МІСЬКИХ ГОЛІВ ОДЕСИ ІІ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.) <i>Герасименко Вікторія</i>	38
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПОЛТАВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ В.Г. КОРОЛЕНКА <i>Дементій Світлана, Бабенко Людмила</i>	48
ЗАСНУВАННЯ ВЕЛИКОЇ МИХАЙЛІВКИ: ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ <i>Івис Вілен, Серeda Олександр</i>	54
ІСТОРИЧНИЙ ЦЕНТР МІСТА ПОЛТАВИ У ПЕРСПЕКТИВІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК: НА ПРИКЛАДІ БУДІВЛІ КАДЕТСЬКОГО КОРПУСУ <i>Луценко Іван, Бабенко Людмила</i>	60
ЗАСНУВАННЯ ОДЕСИ: ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ	

Ангельчук Д. В.

магістрант 1 року навчання спеціальності
014 Середня освіта (Історія)
Державний заклад «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського», м. Одеса

Савченко В. А.

д. і.н., професор кафедри історії України
Державний заклад «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського», м. Одеса

УДК 94 (477)

ПАНСЛАВІСТСЬКА ІДЕЯ У ГРОМАДІВСЬКОМУ ТА НАРОДНИЦЬКОМУ РУХАХ В УКРАЇНІ (70-ті рр. ХІХ ст.)

У роботі висвітлено характер та передумови суспільно-політичних процесів в Україні у другій половині ХІХ ст. Проаналізовано ідеологічні особливості перебігу громадівського та народницького рухів в Україні у 1870-і рр. Визначено, що панславістська ідея користувалася популярністю серед діячів українського націєтворення і розглядалася ними в якості проекту федерації слов'янських народів.

Ключові слова: панславізм, слов'янська ідея, український національний рух, Громади, народництво.

У 1870-х рр. панславістська ідея, у її політичному значенні, отримала новий імпульс. Попри ліберальні починання імператора Олександра ІІ, за часів якого було здійснено низку реформ, Російська імперія продовжувала виступати в якості «поліцейськоїжандармерії» – як по відношенню до народів сусідніх країн, так і до народів, що її населяли – тоді як виклики часу вимагали зворотнього. Як зазначає історик Г. Корольов, у ХІХ ст. було складно визначити перспективи історичного розвитку України, тому що тодішнє українське суспільство знаходилося у своєрідній «точці біфуркації» [1, с. 143]. У схожому

становищі перебували, зокрема, і балканські слов'яни, які прагнули до самоорганізації та створення національних держав. Панславізм світоглядно підтримувався такими українськими діячами, як М. Драгоманов та Р. Фадєєв. Вплив на розгортання українського національного руху автономістського напрямку мали й погляди М. Бакуніна.

Панславістські пошуки М. Драгоманова і створені ним власні федералістські концепції, вочевидь, ґрунтувалися на ідейній спадщині М. Костомарова та інших учасників Кирило-Мефодіївського товариства, одним з найперших дослідників якого він був [2, с. 96]. Виступаючи за децентралізацію імперії, М. Драгоманов зробив значний внесок у розробку теорії федералізму і заклав тим самим ідеологічні основи для розгортання українського національного руху [3, с. 163]. Важливо також, що він розмежовував український панславізм з московським, тому що українська панславістська думка формувалася на основі козацького минулого [2, с. 96].

У 1876 р., звертаючись у своєму листі до видавництва газети «Новое время», М. Драгоманов прямо й відверто зазначав, що: «голос мій, яким би слабким він не був, належить до числа... так званих українофілів або українських хлопоманів, ... якіще з 30-40-х рр. дивляться на справу слов'янської волі, як на свою, кровну справу» [4, с. 47]. На його думку, політику країни – як зовнішню, так і внутрішню – потрібно зробити по справжньому слов'янською, щоб «і для братів і для самих себе влаштувати дім, в якому можна було б жити хоча б скільки-небудь по-людськи» [4, с. 71]. Політолог Ю. Манелюк визначив, що в залежності відподій часу погляди М. Драгоманова зазнавали трансформацій. Спочатку він покладав сподівання на демократизацію імперії, а його програма федералізму ґрунтувалась на врахуванні реалій російського руху. Потім, у 1870-х рр., розчарований політичними реаліями, він переосмислює свої погляди й доходить до висновку, що українській інтелігенції слід звільнитися від стереотипів та подолати синдром провінційності. На початку 1880-х рр. відбувається ще одна трансформація, внаслідок якої слов'янський федералістський проект змінюється на регіональний східноєвропейський [5, с. 86-88].

Важливо, що на 1870-ті рр. в Україні припадає розгортання громадівського руху. З 1859 р. діяла київська «Стара Громада», одним з лідерів якої був і М. Драгоманов. Згодом, у 1876 р., було утворено нову – «Одеську Громаду». Відомо, що «Одеська Громада» мала стійку прихильність драгоманівським ідеям. Одеські громадівці відзначалася більшою демократичністю та толерантністю у національному питанні, що, вочевидь, було обумовлено походженням її учасників: так, один з засновників «Громади» – Л. Смоленський мав російсько-українсько-франко-німецьке етнічне коріння [6, с. 107]. Про його погляди у своїх «Споминах» С. Єгунова-Щербина писала так: «Він був прихильником федеративної основи і демократично-республіканських державних форм» [7, с. 194].

Примітною особливістю другої половини ХІХ ст. стало те, що панславістська ідея у ці часи береться на озброєння царською владою, тоді ж як до того вона нею не сприймалася, а прибічники слов'янського єднання зазнавали переслідувань. Так, у 1867 р. патріотів слов'янського єднання на Другому Слов'янському з'їзді урочисто зустрічали в Петербурзі та Москві [8, с. 18-19]. Певно, визначальним у всьому цьому було аж ніяк не бажання долучитися до справи звільнення усіх слов'ян і об'єднання їх у рівноправному, федеративному союзі, а власні цілі, до найголовніших з яких, зокрема, можна віднести: 1. Бажання захистити самодержавний лад. Проголошення вектором зовнішньої політики визволення усіх слов'ян такою потужною військовою державою, як Російська імперія, дозволяло царському уряду очолити процес зближення слов'янських народів і тим самим зміцнити владу, оскільки в такому разі вона б виступала в якості наймогутнішого "друга" слов'ян у їхньому прагненні до волі; 2. Експансія і територіальне розширення. Поразка у Кримській війні і активізація слов'янського визвольного руху в 1870-х рр. у балканських країнах протитурецького панування підштовхували російську владу до «взяття реваншу» і розв'язання «Східного питання» підпринятними для слов'ян гаслами.

Прибічником панславізму був і військовий історик Р. Фадєєв, який й сам відзначився участю у військових походах – воював добровольцем проти турків на Балканах у 1876-1878 рр.

У 1870 р. виходить в світ його книга «Мнѣніе о восточномъ вопросѣ», в якій він, критично проаналізувавши зовнішню політику Російської імперії у попередні роки, спробував визначити нові державницькі підходи на майбутнє. За його переконаннями, закордонних слов'янських діячів слід підтримувати фінансово, розповсюджувати російську літературу. Слов'яни мають бути впевнені, що «...кожен слов'янин в Росії - у себе вдома» [9, с. 50]. Що стосується внутрішньої політики імперії, то, на його думку, у вищих навчальних закладах мають бути запроваджені «слов'янські курси історії» задля ознайомлення слухачів зі слов'янським світом [9, с. 51]. Його ідеї стали важливим елементом геополітичного дискурсу [10, с. 65].

Важливе значення у становленні українського національного руху мали погляди відомого революційного ідеолога М. Бакуніна, який був прихильником слов'янської справи. Ще у 1848 р. він тезисно сформулював основи майбутньої слов'янської федерації, за якими пропонувалося «визнати незалежність усіх народів, які входять до слов'янського племені» [11, с. 302]. У 1870-х рр. домінантою його суспільно-політичних поглядів став соціалізм, принцип федералізму став розглядатися у світовому масштабі [12, с. 84]. Фактично, з цього часу слов'янська федерація почала бачитися М. Бакуніним тільки в якості складової частини майбутнього загальноєвропейського федеративного союзу, а не окремого, самостійного проекту.

У другій половині ХІХ ст. серед як російської, так і української інтелігенції сформувалася нова ідейна течія, народництво, яка утворилася внаслідок недосконалості і суперечливості реформ [13, с. 263]. Революційне народництво було представлено трьома головними ідеологічними течіями: 1. Анархістський, або бунтарський напрям (ідеолог – М. Бакунін); 2. Пропагандистський напрям (очолив П. Лавров); 3. Змовницький напрям (очолив П.Ткачов). У 1870-х рр. найбільш впливовим у народницькому русі був бакунінський напрям [14]. Можна припустити, що федеративні погляди М. Бакуніна щодо єдності слов'ян, хоч прямо й не декларувалися, але певним чином позначилися і на роботі народницьких гуртків.

Ідеї М. Бакуніна стали основою поглядів членів гуртка

«Південні бунтарі», який був організований у 1874 р. У 1877 р. вони намагалися підняти селян на бунт, що увійшов в історіографію під назвою «Чигиринська змова» [13, с. 269]. Учасники «змови» за свою ціль визначали повстання «проти дворян, чиновників та всіх вищих станів» [15, с. 258]. Народники, попри свою революційність, прагнули повернення держави до патріархального ладу життя. Як згадував Л. Дейч: «...зі звільненням селян Росія прощалася з патріархальним устроєм» [16, с. 16], а молодь, замість того, щоб ще на початку 1860-х рр. відгукнутися на їх заклики йти «в народ», «зайнялася проповіданням атеїзму, руйнуванням патріархальних поглядів ...» [16, с. 21]. Свою мету учасники народницького руху бачили у просвіті молоді, та «цілком щиро вірили, що «якби поставився уряд патріархально до нашої діяльності», у нас би не виникло революційного руху» [16, с. 13].

Важливі свідчення про 1870-і рр. містяться у «Споминах» С. Русової. Про сам революційний рух вона писала: «...мінялись програми, але одна мета, одна ідея – волі, визволення народніх мас, визволення думки – об'єднувала людей різних національностей»: «В 70-ті роки в так званих, південих гуртках мішалися члени молодих українських громад з соціялістами росіянами і усі вони виступали «одним фронтом», віддають своєжиття заради одної мети» [17, с. 1]. Розповідаючи про одного з учасників народницького руху – аристократа Д. Лизогуба, вона згадувала, що він «інколи мав чоботи на ногах, а інколи прості наші чернигівсько-білоруські «постоли» [17, с. 10].

1870-ті рр. позначилися неабияким пожвавленням соціально-політичної думки в Україні, на що значною мірою вплинула недовершеність реформ Олександра II. Сподівання селян на те, що імператор стане «земським царем», не виправдалися. В Україні у ці часи продовжувала свою діяльність київська «Стара Громада», аналогічне об'єднання виникло й в Одесі. Загальноімперським явищем стало розгортання народницького руху і утворення революційних гуртків. Ідейні засади усіх цих об'єднань були вкрай різноманітними, серед тогочасної української інтелігенції певною популярністю користувалася панславистська ідея. Панславізм приваблював

ідеями братерства та національної рівності. Не менш важливою зв'язку з цим була зорієнтованість панславізму на загальнослов'янське єднання. І громадівці і народники, серед яких було чимало носіїв соціалістичних поглядів, певною мірою перейняли панславістську ідею, що виявлялося у їх прагненні повертатися «назад» - до общинності, яку вони ідеалізували. Соціалісти Російської імперії, на відміну від західноєвропейських соціалістів, були налаштовані на «відтворення минулого». Крім того, у другий половині ХІХ ст. панславізм був взятий на озброєння царською владою, як інструмент у розв'язанні «Східного питання».

Список використаних джерел

1. Корольов Г. Український федералізм в дискурсі історичної системи. *Український історичний збірник*. 2010. № 13. С. 137-144.
2. Козуб Л. Погляди М. П. Драгоманова на розвиток українського національного руху в першій половині ХІХ століття. *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць*. 2001. № 10. С. 95-98.
3. Кононенко В. П. Український федералізм: «слов'янська ідея в національних штатах». *Чорноморський літопис*. 2010. № 2. С. 162-164.
4. Драгомановъ М. П. Турки внутренніе и внѣшніе. Собрание политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова. Т.ІІ. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Sobranye_polytych_eskykh_sochynenyi_MP_Drahomanova_Tom_2__ru/ (дата звернення: 20.02.2024).
5. Манелюк Ю. М. Панславізм як засаднича ідея федералістських концепцій української державності. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22*. 2009. №. 1. С. 85-91.
6. Чмир С. Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець ХІХ - початок ХХ ст.). *Південна Україна ХХ століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. 1998. № 1 (4). С. 107-114.

7. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини. За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Кн. 2. К.: Державне видавництво України, 1928. С. 189-199.
8. Лаптева Л. П. Идея славянской взаимности и славянские съезды XIX в. Славянские съезды XIX-XX вв. М.: ИСБ РАН, 1994. С. 5-21.
9. Фадѣевъ Р. Мнѣніе о восточномъ вопросѣ. По поводу послѣдних рецензій на «Вооруженныя силы Россіи». СПб: Тип. Департ. удѣлов, 1870. 98 с.
10. Сулима Е. Н., Шепелев М. А. Геополитические идеи Ростислава Фадеева. *Вестник Московского университета. Сер. XXVII. Глобалистика и геополитика*. 2016. №4. С. 56-66.
11. Бакунин М. А. Основы новой славянской политики. Основы славянской федерации. Внутреннее устройство славянских народов. Собрание сочинений и писем. 1828-1876. Т. III: Период первого пребывания за границей. 1840-1849. М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1935. С. 300-305.
12. Прокудин Б. А. Славянский федерализм в мировоззрении А. И. Герцена и М. А. Бакунина. *Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки*. 2006. № 12. С. 76-85.
13. Щур С. Револуційне народництво Наддніпрянської України і проблема насилля напередодні та під час «ходіння в народ». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. Т.24. С. 262-273.
14. Общественно-политическое движение в России во второй половине XIX века. URL: https://www.rsu.edu.ru/wp-content/uploads/e-learning/Agarev_Native_history_for_non-historical_faculties/R13.htm (дата звернення: 18.02.2024).
15. Документы къ Чигиринскому дѣлу// Былое. Годъ первый. №12. СПб.: 1906. С. 257-261.
16. Дейч Л. Г. Социалистическое движение начала 70-х годов в России. Р-н-Д.: Буревестник, 1925. 61 с.
17. Русова С. Серед ідеалістів 70-х років. Спомини. Прага: Вільна

Спілка, 1934. 14 с.